

Rumslig omtolkning av vardagen i stormaktstidens Åbo

Riitta Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden*, 273 s., ill., Amsterdam University Press, Amsterdam 2017.

INSPIRERAD AV DEN RUMSLIGA VÄNDNINGEN har kulturhistorikern Riitta Laitinen tagit itu med vardagen i Åbo stad vid 1600-talets mitt. Målet för hennes studie är att ta reda på hur det gemensamma fysiska rummet användes, delades och kontrollerades och vad som uppfattades som gränser för lokalsamhället och daglig växelverkan och vilken roll de människoskapade gränserna egentligen hade för stadens invånare. Utgångspunkten för analysen utgörs av de tidigmoderna samhällenas (eller åtminstone de styrande klassernas) längtan efter ordning. Det undersökta tidevarvet sammanfaller ju med stormaktstiden, barocken och den lutherska ortodoxins blomstringsperiod, under vilka ordning och hierarkier framhävdes. Det är alltså faktiskt inte stadsplanen som Laitinen ägnar mest intresse utan människornas aktiviteter i och utanför den.

Laitinens studie koncentrerar sig på Åbo stad. Med sina cirka 5 000 invånare var Åbo då den näst största staden i det svenska riket samt ett administrativt, religiöst, ekonomiskt och kulturellt centrum med internationell karaktär. Laitinen betraktar Åbo som ett exempel på svenska och europeiska städer mera än som en finländsk stad. Detta förklarar varför Åbo inte omnämns i verkets titel som har fått den generaliserande formen *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden*.

Det centrala primära källmaterialet består av mantalslängder och lanttulllängder, protokoll från Åbo rådstugu- och kämnärsrätter samt protokoll från Kungliga Akademien i Åbos konsistorium. Eftersom Laitinen har velat kontextualisera sina iakttagelser också med hjälp av originalkällor,

har hon anlitat även lagar och förordningar samt domböcker från fyra rikssvenska städer (Enköping, Köping, Södertälje, Västerås).

Litteraturunderlaget är omfattande och mångsidigt. Laitinen är väl insatt i den internationella forskningen kring rumsliga företeelser, men hennes studie är angenämt empirisk, varför verket inte har belastats med något onödigt långt teorikapitel där författaren skulle räkna upp alla framstående bidrag inom tematiken utan teorin diskuteras på ett kompakt sätt och inbakas senare i analyskapiteln. Centrala begrepp och analytiska verktyg är rumsliga regler (*spatial rules*) och rumsliga praxisar (*spatial practices*), av vilka de senare är viktigare – det är ju praxisarna som gör reglerna synliga.

Läsaren får möta en stor mängd vardagliga handlingar, eftersom Laitinen följer stormaktstidens Åbobor när de möter främlingar, reser ut ur staden, grälar med tullvakten, super, går ute på gatan, öppnar och stänger dörrar, går i säng, smyger in i byggnader genom fönsteröppningar, inhyser folk i sina hem mot myndigheternas förbud med mera. Laitinen vill inkludera i princip alla människogrupper som bodde eller åtminstone tillfälligt vistades i staden. Hon framhäver det urbana rummets kollektiva natur, varför landstrykare var lika viktiga som borgare när det gällde att skapa regler för användningen av den fysiska ytan i staden. Somliga forskare har ju framhävt att förmoderna städer inte utgjorde stadsgemenskaper på grund av de särskiljande samhällliga hierarkierna, men Laitinen framhäver den vardagliga växelverkans förenande karaktär.

Analysdelen inleds med en kompakt översikt över statsskicket och det urbana systemet i det svenska riket. Därmed får i synnerhet den icke-nordiska läsekretsen nyttigt bakgrundsinformation. Kontextualiseringen fungerar för det mesta bra, men också några missvisande punkter kan skönjas. Rubriken ”The Swedish Empire and the Province of Finland” (s. 31) kan ge bilden av att Finland bara var en provins i det svenska riket. ’Provins’ var ett rättsligt begrepp i det samtida statsskicket och angav att invånarna i det ifrågakvarande området hade en delvis annorlunda rättslig status än undersåtarna i rikets kärnområden. Invånarna i Finland hade emellertid samma lagar, samma rättigheter och samma skyldigheter som invånarna i rikets svenska landskap. Om ordet *province* i rubriken i stället bör förstås som landskap eller län, så är också detta missvisande eftersom Finland ju bestod av flera landskap (och län).

När det urbana förvaltningsskicket behandlas och rådets numerär omnämns (s. 35), så borde man komma ihåg att bestämmelsen om maximalt 36 ledamöter bara gällde fram till år 1471. Under det undersökta tidevarvet var maximitalet 28. En sådan här påminnelse är visserligen härklyveri eftersom Åbo stads råd klarade sig med en mindre manskapsstyrka.

Att tala om gillen och skrän på engelska (s. 33) är så enkelt att det kan bli komplicerat för läsaren om man inte tydliggör vad för slags ”guilds” det

rör sig om. Laitinen behandlar visserligen den efterreformatoriska verkligheten, då gillena – alltså de religiösa sammanslutningarna – var bara ett minne blott, men det vore läsarvänligt att någonstans i början använda till exempel formuleringen *craft guilds*.

Angående upplysningen om bara tre städer med medeltida murar i det svenska riket (s. 51–52), så kunde det tilläggas att Stockholms murar revs ner just under 1600-talet. Och om man också inkluderar Gotland, de erövrade skånska landskapen och provinserna bakom havet, så fanns det ju flera sådana städer i riket under den andra hälften av 1600-talet som hade medeltida murar, till exempel Visby och Reval. Men Laitinen har givetvis rätt i att bara några få ursprungligen svenska städer var omringade av en mur.

Analysdelen är indelad i två längre avsnitt, av vilka det första i stort sett fokuserar på hela staden, i synnerhet med hänsyn till mobiliteten, gränsövergångar och rätten att bo eller vistas i staden. Laitinen konstaterar att tullstaketet som restes på 1620-talet omvandlade Åbo till ett nytt slags enhet trots att den nya konkreta gränsen var full med hål. Stadsborna fortsatte att använda sina gamla stigar till grannbyarna, ängarna och blåbärsskogarna. De tidigmoderna Åbobornas beteende kan jämföras med dagsläget i tätorter, där moderna invånare på samma sätt ofta ihärdigt försöker utnyttja etablerade rutter trots nybyggen och andra omregleringar av det fysiska rummet.

Gränsen mellan staden och landsbygden var och förblev först och främst administrativ: staden hade agrara drag redan tack vare husdjuren som hölls också på stadens område och det var också stadsbor som ägde jord utanför staden. Många stadsbor förrättade också olika ärenden utanför staden. Det kan tilläggas att det också förekom släktförbindelser mellan stadsborna och landsbygdsbefolkningen – många stadsbor var ju inflyttare eller barn till inflyttare från landsbygden eller från andra städer. När Laitinen diskuterar stadsbornas vardagliga rörlighet utanför stadens gränser, väljer hon av någon orsak att inte diskutera till exempel Örjan Simonsons och Ylva Stenqvists Milldes kvantitativa analyser av hur omfattande tidigmoderna människors levnadskretsar kunde vara geografiskt mätt.

Laitinen gör forskningen en stor tjänst genom att ägna intresse också åt det så kallade lösa folket och inhysingarna – alltså individer som inte ägde nämnvärt mer än sina kläder och sin förmåga att arbeta, om de överhuvudtaget var arbetsföra eller villiga att arbeta. Löskekarlar och löskonor förekommer då och då i tidigmoderna rättsprotokoll och nästan undantagslöst i negativa sammanhang. Det är således lätt att dra slutsatsen att de alltid var ovälkomna personer i staden. Överheten försökte faktiskt styra dem, vid behov genom förvisningar. Men när det konstateras att Stockholms råd *redan* år 1573 fick kungligt förmyndigande att förvisa ”onyttigt folk”

(s. 93, jfr s. 89–90), så kan det påpekas att det finns det belägg redan från 1400-talet för att Stockholms råd också då försökte iaktta den medeltida stadslagens bestämmelser att människor vars egendom var mindre värd än tre mark antingen skulle ta anställning hos andra eller lämna staden. Också under den katolska tiden förekom det alltså hårdare inställningar gentemot mindre bemedlade individer.

Men trots de stränga formuleringarna i överhetens kungörelser visar Laitinen att stormaktstidens Åbobor verkar ha varit tämligen toleranta mot dem som inte hade något lagligt yrke eller något lagstadgat anställningsförhållande. Besuttna skikt till och med delade sina hem med sådana individer eller åtminstone tolererade att de bodde i någon vrå innanför deras väggar: i januari 1647 påträffade myndigheterna olovliga invånare i 98 hus. En hel del av de olovliga invånarna verkar ha varit kvinnor. Den patriarkaliska ordningen efterlevdes alltså inte till punkt och pricka ens i biskopsstaden. En sådan tolerans – ja, möjligtvis till och med dolt motstånd mot överheten – återspeglar den gråzon som existerade mellan de officiella normerna och människornas personliga tankegångar. I anknytning till detta hade det varit intressant att få veta mera om den på s. 63 kortfattat omnämnda ruckelby som uppstod i närheten av Sankta Katarina kyrka: hur uppstod den och varför lockade den till sig drängar och pigor som upphört att arbeta och varför tolererades den?

På s. 90 har begreppen *löös karl* och *lededräng* översatts med 'loose men'. I det återopade dokumentet utgör dessa ett ordpar, dock i formen *Lösninge-karll eller Legedreng*. Det sistnämnda ordet kan enligt min mening inte tolkas som en 'lös karl', eftersom det hänvisade till en man som hade en anställning och som kan likställas med en tjänare. Därför tolkar jag uttrycket *eller* här så att det anger alternativ och inte synonymitet och att det omtalas två olika kategorier. Föreskriften riktade sig alltså både mot sådana löskerkarlar som försökte anställa sig bara kortvarigt och mot sådana drängar som på samma sätt bara var intresserade av korta anställningsavtal. Arbetsskygga drängar löpte ju ur överhetens synvinkel risken att bli löskerkarlar.

När Laitinen diskuterar begreppet *fremmande* såsom det oftast skrevs i källorna och de föreskrifter som i princip reglerade främlingarnas växelverkan med stadssamhället, så kunde analysen ha utvidgats med en grundligare genomgång av hur människor egentligen omtalas i källmaterialet och vilken betydelse etniciteten eller regionaliteten hade för nykomlingens habitus i localsamhällets ögon. Jag har själv i det rikssvenska materialet iakttagit hur individer ibland omtalas bara med hänvisningar till det geografiska hemvistet eller den etniska bakgrunden, utan att vare sig namn eller yrke anges, trots att det sedvanliga var att skrivarna nedtecknade åtminstone namnet tillsammans med någon form av titel. Således möter

man ibland personer som bara omtalas till exempel som *en tysk, en finne, en finska, en västgöte* eller *en ångermannakvinna*. Enligt min tolkning av speglar dylika formuleringar mentalt avstånd och möjligen även avstånds-tagande gentemot den omtalade. Det kan sedan diskuteras i vilken mån skrivarens ordval återspeglar rådande tankegångar hos lokalsamhället. Men det skulle vara meningsfullt att också med hjälp av källmaterialet rörande Åbo undersöka vad för slags folk som faktiskt hölls utanför också på det verbala planet. Eftersom Laitinen inte omnämner romer, är det troligt att inga romer bodde i Åbo eller besökte staden under den undersökta perioden.

Det andra analysavsnittet fokuseras vitt uttryckt på hemmet. Laitinen diskuterar, också med hjälp av den arkeologiska litteraturen, hur husen i Åbo såg ut och hur de var strukturerade. Till de centrala frågorna hör olika samhällsgruppers platser i husen och möjligheterna till avskildhet i tämligen små och trångbodda bostäder. På samma sätt som stadens gräns var också hemmets gräns flytande: hemmet var ett privat område och skyddat av hemfriden, men stadsborna verkar ha haft seden att hålla dörrarna öppna under dagarna. I huset vistades ofta också andra människor än bara den egna familjens medlemmar. Men för natten förstärktes hemmets privata karaktär genom att dörren stängdes. I detta sammanhang lyfter Laitinen upp fönstrens betydelser, till exempel som utvidgningar av det kollektiva rummet tack vare sin genomsynliga karaktär, men fönstren fungerade också som gränser och portar genom vilka människor kunde ta sig in och ut. Laitinen omnämner inte gardiner, med vilka rum kunde göras privata snabbt och effektivt, men dessa verkar ju ha dykt upp som element i heminredningen först på 1700-talet.

Laitinen tillämpar kvalitativ approach i en så hög grad att hon undviker alla statistiska framställningar. I en sådan här studie är det faktiskt inte nödvändigt att upprätta mängder av tabeller och diagram, men faktum är att också forskare som opererar utan statistik bygger sin analys på statistiska iakttagelser som de har gjort med hjälp av källmaterialet. Också Laitinens språkbruk innehåller då och då kvantitativa inslag när hon till exempel lyfter fram dominerande drag hos de analyserade fallen såsom "[m]ost of the Turku Court cases [...]" på s. 197 och "[b]roken windows are most often reported [...]" på s. 198. Åtminstone undertecknad saknar ibland siffror bakom dylika formuleringar. Också med tanke på Laitinens intressanta iakttagelser kring fönstrens betydelse som gränser samt som in- och utgångar hade det varit välkommet att uppge hur ofta fönster egentligen omnämns i sådana sammanhang jämfört med notiser rörande dörrar. Själv har jag inte stött på ett så mångsidigt utnyttjande av fönster i de källor som jag är bekant med, men kanske jag bara har inte varit uppmärksam nog för att lägga märke till sådant.

I slutet av boken finns ett hjälpsamt register över platser, personer och sakord. Framställningen åskådliggörs av tre kartor och en ritning av hur bebyggelsen i staden såg ut; de fina teckningarna är utförda av Panu Savolainen med undantag av lantmätaren Olof Gangius karta från år 1634.

Riitta Laitinens studie är en välskriven och mångsidig rumslig/rumsfokuserad omtolkning av 1600-talets samhälleliga och kulturella strukturer med Åbo som kontext. Såsom framkommit ovan, inrymmer studien en hel del dimensioner, bland annat samhälleliga hierarkier, mobilitet, utanförskap, syn på fattiga och främlingar, uppfattningar om skam och ära, samhällsmoral, överhetens kontrollåtgärder och allmogens laglydighet eller motstånd mot överheten. Följaktligen har verket mycket att ge också för en sådan läsare som av någon orsak ännu inte har genomgått den rumsliga vändningen.

Marko Lamberg